

Wilders of de PVV, boer Koekoek of de Boerenpartij?

Het belang van de rol van de leider in het populisme

Myrna Kuiper
S1535838
Joop van Holsteyn
Politieke Psychologie
Leiden, 12 juni 2017
Woorden: 9592

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. Personalisering en Populisme	5
2.1 Personalisering	5
2.2 Populisme	6
2.3 Personalisering en populisme.....	9
3. Onderzoekstechnische aanpak	14
3.1 Concept & operationalisatie.....	14
3.2 Methoden deelvraag 1	16
3.3 Methoden deelvraag 2	18
4. Resultaten	20
4.1 Electorale oriëntatie op de lijsttrekker.....	20
4.2 Oriëntatie van de kiezer bij het maken van de stemkeuze	23
5. Discussie & Conclusie	26
Literatuur:.....	29
Bijlage 1: Volledige Tabel Populistische Partijen	32
Bijlage 2: Artikelen krantenanalyse.....	34
De Volkskrant.....	34
NRC Handelsblad	35
Trouw.....	36
De Telegraaf.....	37

1. Inleiding

De afgelopen twee decennia is er een stijging van het aantal rechts-populistische partijen waarneembaar in West-Europa, waarvan sommige zeer succesvol zijn (Bos & Van der Brug, 2010, p.778). Hierdoor spelen populistische partijen een belangrijke rol in de hedendaagse politiek. Een voorbeeld hiervan is de Geert Wilders. In Nederland behaalde Geert Wilders (PVV) bij de verkiezingen van maart 2017 twintig zetels. De PVV is werd hiermee de tweede partij van Nederland ('Officiële, 2017). In de partijorganisatie en communicatie van populistische partijen is een grote rol weggelegd voor de leider. Dit zie je in enkele gevallen zelfs terug in de naam van de partijen; Lijst Pim Fortuyn en Groep Wilders/PVV. De naam alleen geeft hierbij al aan dat de partij een centrale rol heeft in de partij. In de wetenschappelijke literatuur wordt het proces waarbij de individuele politici steeds meer naar de voorgrond treden en de politieke partijen steeds meer naar de achtergrond personalisering genoemd. Personalisering kan worden gezien als een kwalijke ontwikkeling, omdat het in gaat tegen de basislogica van parlementaire systemen. Parlementaire systemen stellen namelijk de politieke partijen centraal in het politieke proces, niet de individuele kandidaten of politieke leiders (Rahat & Sheaffer, 2007, p.65-66; Garzia, 2011, p.703). De politieke strijd bestaat bij parlementaire systemen uit partijen die met elkaar concurreren op basis van verkiezingsbeloftes, niet op basis van persoonskenmerken (Garzia, 2011, p.703). Door personalisering kan deze basislogica worden ondermijnt en het is daarom van belang om te onderzoeken in welke mate personalisering aanwezig is bij populistische partijen. Zeker nu de invloed van deze partijen groeit.

Personalisering van de politiek (in het algemeen) is een belangrijk thema in het politicologisch onderzoek. Personalisering wordt als een feit gepresenteerd door de media en de politici, maar over de aard en omvang van personalisering wordt in de wetenschappelijke literatuur gediscussieerd. Er zijn wetenschappers die de toenemende leiderschapseffecten bestempelen als een 'mythe' (Holmberg & Oscarsson, 2011, p.35), echter spreken andere wetenschappers over toenemende personalisering. Onderzoek naar personalisering wordt met name gedaan op de volgende drie gebieden: mediaberichtgeving, verkiezingscampagnes en kiesgedrag (Kriesi, 2011, p.826).

Karvonen (2010, p.101-103) concludeert dat personalisering bestaat, maar niet op alle door haar onderzochte gebieden. Uit het onderzoek blijkt dat in de media in grotere mate wordt gesproken over individuele politici en de professionele kwaliteiten van de politici in de media. Ze vindt in haar onderzoek echter geen bewijs voor het bestaan van leiderschapseffecten op de uiteindelijke partijkeus van het electoraat (Karvonen, 2010, p.69-84). De partijevaluatie van de

kiezer bepaald in grote mate de manier waarop de kiezer naar de partijleider kijkt (Karvonen, 2010, p.84). Van Holsteyn en Andeweg (2008) komen ook tot de conclusie dat in Nederland de partijkeus bepalender is voor het stemgedrag dan de keuze van de persoon, ondanks het stijgende aantal voorkeursstemmen.

Omtrent personalisering is in het wetenschappelijk debat nog veel discussie en er zijn nog vele vragen niet beantwoord. In de hierboven gepresenteerde onderzoeken worden veelal gekeken naar algemene trends en worden landen met elkaar vergeleken. Er wordt minder vaak onderscheid gemaakt tussen verschillende type partijen, terwijl hier mogelijk wel verschillen tussen kunnen zitten. Daarentegen zijn er meerdere aanwijzingen dat er bijvoorbeeld een verband is tussen personalisering. Zo concluderen Van Holsteyn en Andeweg (2010) op basis van hun empirische onderzoek dat naar verhouding een groter deel van de kiezers Geert Wilders, een populist, zou volgen naar een andere lijst als Wilders zich zou kandideren voor een andere partij. Dit wijst op een sterke oriëntatie op de leider. In de wetenschappelijke literatuur is tot dusver weinig onderzoek te vinden die deze koppeling centraal stelt. Om het proces van personalisering beter te begrijpen is het van belang om te kijken of dit proces anders verloopt bij verschillende (type) partijen en verschillende groepen kiezers. De hoofdvraag van dit onderzoek is: Is de kiezer van populistische partijen meer georiënteerd op de lijsttrekker dan bij niet-populistische partijen?

Het eerste deel van dit onderzoek zal zich richten op de verheldering van het geschetste vermoeden voor een verband tussen personalisering en populisme. Het onderzoek zal beginnen met de conceptualisering van de begrippen 'personalisering' en 'populisme', daarna zal worden geschetst welke aanwijzingen er in de literatuur zijn voor de koppeling tussen beide begrippen. Het tweede deel zal door middel van empirisch en kwalitatief onderzoek proberen antwoord te geven op het centrale probleem.

2. Personalisering en Populisme

2.1 Personalisering

Personalisering is een proces. Karvonen (2010, p.4) omschrijft dit als volgt: 'at t politics was less personalised than at $t+1$ '. Personalisering is het proces waarbij de individuele politicus een prominenter rol krijgt ten koste van zijn of haar politieke instituties (Rahat & Sheafer, 2007, p.65; Kleinnijenhuis et al., 2009, p.102; Van Holsteyn & Andeweg, 2010, p.629; Karvonen, 2010, p.5; Kriesi, 2011, p.827). Karvonen (2009) en Kleinnijenhuis et al. (2009) zijn hierbij weinig specifiek. Zij specificeren in hun definities niet of dit proces plaatsvindt in de media, bij de kiezer of binnen de politieke partijen zelf.

Van Holsteyn en Andeweg (2008) en Kriesi (2011) zijn specifiek en beschrijven bij wie de focus verlegd wordt. Van Holsteyn en Andeweg (2008, p.105) leggen nadruk op de veranderende rol van politici in de interpretatie en evaluaties van het politieke proces door de kiezers. Kriesi (2011, p.826) benoemt dit ook, maar voegt er nog een extra vorm van personalisering aan toe. Hij stelt dat de evaluatie van de kiezer niet langer gebaseerd is op professionele kwaliteiten van de politicus, maar ook op niet-politieke persoonskenmerken (Kriesi, 2011, p.826).

Rahat en Sheafer (2007) voegen, naast de interpretaties van de kiezer en de focus van de media, 'institutionele personalisering' toe. Zij maken onderscheid tussen drie manifestaties van personalisering, namelijk institutionele personalisering, personalisering in de media en personalisering van het politieke gedrag. Institutionele personalisering houdt in dat wetten, regels en instituties worden aangenomen die het belang van individuele politici verhogen en dat van politieke groeperingen verlagen (Rahat & Sheafer, 2007, p.66). Personalisering in de media verwijst naar de veranderende presentatie van politiek in de media, waarbij er meer aandacht is voor individuele politici dan in het verleden (Rahat & Sheafer, 2007, p.67-68). Personalisering van politiek gedrag. Rahat en Sheafer (2007) maken onderscheid tussen het gedrag van de politicus en het gedrag van de kiezer. Met personalisering van het gedrag van politici wordt bedoeld dat een politicus meer individuele activiteiten onderneemt en minder activiteiten namens de partij. De veranderingen van gedrag van het electoraat heeft betrekking op een veranderende perceptie van de kiezer; politiek is niet langer een competitie tussen groeperingen, maar tussen individuen (Rahat & Sheafer, 2007, p.68).

Rahat en Sheafer onderscheiden verschillende vormen van personalisering. De vraag is echter of deze vormen van personalisering daadwerkelijk zo strikt gescheiden zijn. Kiezers halen informatie uit de media. Wanneer in steeds grotere mate aandacht is voor de individuen, zal als gevolg hiervan ook de perceptie van de kiezer veranderen.

Daarnaast wordt er door Balmas, Rahat, Sheager en Shenhav (2014, p.37) onderscheid tussen twee typen personalisering, namelijk *centralized* en *decentralized personalisation*. Centrale personalisering houdt in dat de macht 'flows upwards' van de groep naar één enkele leider. Dit kan een verschuiving zijn van een politieke partij naar een partijleider, maar ook van de regering naar de bewindspersoon (Balmas et al., 2014, p.37). Decentrale personalisering lijkt precies het tegenovergestelde te zijn, namelijk de macht 'flows downwards' van de groep naar individuele politici, die geen onderdeel uitmaken van het partijbestuur. Een voorbeeld hiervan zijn democratische kandidaatsverkiezingen binnen partijen, waarbij kandidaten voor de lijst verkozen worden in een persoonlijke competitie (Balmas et al., 2014, p.37). Uit het onderzoek van Van Holsteyn en Andeweg (2012, p.169) blijkt dat in Nederland in de naoorlogse periode een stijgend aandeel voorkeurstemmen wordt uitgebracht. Dit kan ook worden gezien als decentrale personalisering. Ondanks dat centrale en decentrale personalisering tegengestelde bewegingen zijn, kunnen beide processen tegelijkertijd ontstaan.

Centrale en decentrale personalisering kunnen gekoppeld worden aan de verschillende vormen van personalisering van Rahat en Sheaffer. Dit onderzoek richt zich op het stemgedrag van de kiezer, dit valt onder politiek gedrag van de kiezer. In de Nederlandse context is centrale personalisering dat kiezers hun stemkeuze meer baseren op mening over de lijsttrekker en minder op basis van hun mening over de partij. Bij decentrale personalisering is de keuze van de kiezer in grotere mate bepaald door de beoordeling van individuele politici, dan door de beoordeling van partijen en partij identificatie.

2.2 Populisme

Bijna iedereen kan zich een voorstelling maken bij het begrip populisme. In de wetenschappelijke literatuur bestaat er echter geen eenduidige conceptualisering voor populisme. Vossen (2012, p.29) noemt de conceptualisering van populisme 'een wespennest'. Ondanks dat wetenschappers benadrukken dat er verschillende definities bestaan, is de kern van de definities veelal gelijk. De verschillen zitten in de hoeveelheid kenmerken die beschreven worden. De ene onderzoeker noemt veel meer kenmerken dan de ander.

Een groot deel van de politicologen ziet populisme als een ideologie. Het is echter niet een volledige ideologie zoals liberalisme en socialisme. Het wordt vaak aangeduid als een 'dunne' ideologie. In deze dunne ideologie is het volk het belangrijkste concept. Aan deze 'dunne' ideologie worden (delen van) een 'dikke' ideologie gekoppeld. Hiermee ontstaan verschillende typen populisme, zoals liberaal, conservatief, nationalistisch, socialistisch, communistisch en

fascistisch populisme. Puur populisme komt zelden voor (Lucardie, 2010, p.152; Mudde, 2004, p.544; Lucardie & Voerman, 2012, p.13).

Maar wat houdt deze ideologie dan in? De belangrijkste factor, die in alle definities terugkomt, is de relatie tussen het volk en de elite (Mudde, 2004, p.543). Mudde (2004, p.543) definieert populisme als een ideologie die de samenleving opdeelt in twee groepen, 'the pure people' versus 'the corrupt elite'. Deze groepen zijn homogeen en tegengesteld aan elkaar. Lucardie (2010, p.153) stelt echter dat in de praktijk niet alle populistische leiders het volk als een homogene gemeenschap zien. Populisten stellen dat politiek een uitdrukking moet zijn van de wil van het volk (Mudde, 2004, p.543). Volgens Taggart (2000, p.95) willen populistten middels volks taalgebruik het gevoel van het 'heartland' oproepen. Het volk is volgens Taggart (2004, p.274) de bevolking van het 'heartland'. Het 'heartland' is een geconstrueerde ideale wereld, gebaseerd op het verleden, een gebied waarin een deugdzzaam en homogeen volk verblijft (Taggart, 2000, p.95-96). Populisme kent niet per se gemeenschappelijke kernwaarden, maar deze worden grotendeels afgeleid van wat in het 'heartland' belangrijk gevonden wordt. Doordat er verschillende versies van het 'heartland' bestaan, kunnen de verschillen tussen de populistten worden verklaard, zoals het verschil tussen links en rechts populisme (Taggart, 2004, p.274).

Veel andere onderzoekers gebruiken de definitie van Mudde als basis en vullen dit aan met andere elementen. Vossen (2009, p.439) onderscheidt twee elementen. De kern van het populisme is volgens Vossen de verheerlijking van het volk in combinatie met een anti-elite standpunt (Vossen, 2009, p.439&443). Volgens Canovan (1999, p.3) focussen populistten niet alleen op het volk door zich af te zetten van de gevestigde politiek, maar ook de dominante ideeën en waarden in de samenleving. Populisten zijn niet alleen tegen het politieke en economische establishment, maar ook tegen de academici en de media (Canovan, 1999, p.3). Daarmee zien populistten de elite breder dan alleen de politici van de gevestigde partijen; populistten zijn anti-establishment in het algemeen.

Over de kern van het populisme bestaat, in tegenstelling tot wat vaak geschreven wordt (Canovan, 1999, p.3; Vossen, 2012, p.29; Taggart, 2000, p.10; Pauwels, 2014, p.12), wel degelijk enige consensus. Daarnaast worden in de literatuur veel extra kenmerken van het populisme benadrukt. Waar de ene wetenschapper vindt dat toevoegingen het begrip 'populisme' te veel beperken (Lucardie, 2010, p.153), beschrijven andere auteurs tal van nevenkenmerken. Vossen (2009) voegt in zijn artikel over populisme in Nederland, veel van deze kenmerken samen. Hij noemt dit de vijf 'smaakversterkers' van populisme. De eerste smaakversterker is de neiging tot samenzweringstheorieën tegen de elite, omdat ze eigen belang nastreeft (Vossen, 2009, p.440).

Tweede smaakmaker is de volkse stijl van populisten. Populistische politici proberen persoonlijk en 'gewoon' te zijn en gedragen zich niet volgens politieke gedragsregels (Vossen, 2009, p.441). De derde smaakmaker is een sterk voluntaristisch discours. Populisten vinden dat de politieke besluitvorming niet een complex proces is, maar dat dit onnodig complex gemaakt wordt door de elite. Bovendien zien populistten geen problemen in het niet naleven van belangrijke (internationale) wetten, verdragen en afspraken als deze in gaan tegen de wil van het volk (Vossen, 2009, p.441). De vierde smaakmaker is dat populistten pleiten voor een democratie met zo weinig mogelijk drempels en restricties om zo de wil van het volk direct te weerspiegelen. Pleidooien voor directe democratie zijn een mogelijke indicatie voor populisme (Vossen, 2009, p.442). De vijfde smaakmaker is de voorkeur voor een charismatische leider (Vossen, 2009, p.442). Een charismatisch leider¹ (in het populisme) zoekt doorgaans direct contact met zijn aanhang, zonder tussenkomst van een partijorganisatie. Zo'n leider neemt het liefst alle besluiten zelf en houdt niet van een hiërarchische en bureaucratische structuur, waarbij in overleg met besturen en commissies besluiten worden genomen (Lucardie & Voerman, 2012, p.18).

De groei van het aantal populistten in de afgelopen twee decennia, is ontstaan doordat populistten goed inspelen op ontwikkelingen in de maatschappij. Populisme ontstaat volgens Taggart (2002, p.69) dan ook zodra er sprake is van een gevoel van crisis bij de kiezer. De populistten spelen in op dit gevoel door te benadrukken dat de gevestigde politiek niet in staat is in te spelen op de nieuwe uitdagingen van de crisis. Europese integratie en globalisatie van politiek zorgen voor nieuwe uitdagingen en institutionele onzekerheden. Populisten spelen goed in op deze ontwikkelingen.

Ondanks dat in de internationale literatuur met name wordt gesproken over het populisme van de afgelopen twee decennia, betekent dit niet dat er voor die tijd geen populisme aanwezig was. In de jaren '60 tot het begin van de jaren '80 waren er ook populistische partijen in Europa. Vaak waren dit links-populistische partijen. Vanaf de jaren '80 ontstaat het nieuwe of moderne populisme, dat zich kenmerkt als (extreem-)rechts populisme (Mudde, 2004, p.549; Taggart, 2000, p.73). Het nieuwe populisme is volgens Taggart (2000, p.73) een trend waarbij de partijen in de verschillende landen gelijktijdig ontstaan en spreken over dezelfde thema's. Vanaf de jaren '90 behaalden enkele populistten successen in Europa, onder andere Berlusconi in Italië (Vossen, 2012, p.48-49). Nederland deed pas relatief laat mee aan deze internationale trend

¹ Met het begrip charisma wordt over het algemeen in de literatuur met betrekking tot populisme niet de strikte definitie van Weber bedoeld, maar een combinatie tussen de wetenschappelijk en publieke invulling van het begrip charisma.

(Vossen, 2012, p.48-53). Pas met de doorbraak van Pim Fortuyn in 2002 doet het nieuwe populisme zijn intrede in Nederland (Vossen, 2012, p.48). Hiermee kwam er veel aandacht voor het populisme in Nederland.

2.3 Personalisering en populisme

Personalisering en populisme moeten worden gezien in een brede historische context. Ten eerste moeten personalisering en populisme beide gezien worden in de context van het veranderende partijlandschap. De sociale band tussen de kiezer en de partijen, op basis van sociale klasse en religie, worden zwakker. De electorale betekenis van deze scheidslijnen is afgenomen (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p. 164). Karvonen (2010, p.4) stelt dat door het verdwijnen van politieke en sociale organisaties die de oude scheidslijnen vertegenwoordigden, een afname van de loyaliteit van de kiezer voor partijen en ideologieën is ontstaan. Kiezers richten zich hierdoor in grotere mate op individuele leiders en kandidaten (Karvonen, 2010, p.4). Mair (2002, p.88) stelt dat de 'decline of party democracy' invloed heeft op de opkomst van het populisme. De rol van partijen is tegenwoordig minder groot dan vroeger en partijen verliezen hun vaste achterban. Het belang van de politieke partij neemt af (Mair, 2002, p.85). De afname van sociale band tussen de kiezer en de partijen en de afnemende betekenis van de oude scheidslijnen, hebben zowel invloed op het ontstaan van populisme, als op het ontstaan van personalisering.

Daarnaast moeten beide begrippen gezien worden in de context van de veranderende rol van de media. Door de opkomst van nieuwe media zijn de leiders zichtbaarder geworden en worden daarmee constant gekeurd door de kiezers (Garzia, 2011, p.698). Door de dominante rol van de televisie, moeten partijen kandidaten selecteren op de manier waarop ze overkomen op beeld (Karvonen, 2010, p.4). Daarnaast wordt de aggregatie functie van de politieke partijen steeds meer overgenomen door de media. Het uitdrukken van belangen en zorgen vindt in grotere mate plaats via de media dan via politieke partijen (Mair, 2002, p.86). Mudde (2004, p.553) concludeert dat de media onafhankelijker zijn geworden van de invloed van politieke partijen. Hierdoor is volgens Mudde meer ruimte in de media ontstaan voor het verhaal van populistten.

Personalisering en populisme ontstaan in dezelfde periode. Ten grondslag aan beide processen liggen gedeeltelijk gelijke historische processen. Hoewel dit geen bewijs levert, geeft dit wel een eerste vermoeden voor een verband tussen populisme en personalisering. De vraag is of hier sprake is van toeval of dat er daadwerkelijk een verband tussen beide is.

Er zijn echter meer redenen om deze relatie te vermoeden. Ten eerste is er conceptuele overlap. In essentie betekenen beide begrippen wat anders. Personalisering wordt

geconceptualiseerd als een proces waarbij er een verschuiving plaatsvindt van de focus op politieke partijen naar de focus op individuele politici. Populisme wordt gedefinieerd als een ideologie waarin de relatie tussen de elite en het volk centraal staat. Populisten benadrukken de scheiding tussen het volk en de corrupte elite. In deze definities lijkt geen overeenkomst te zijn, maar dit verandert wanneer men kijkt naar de nevenkenmerken van het populisme. Zoals eerder al vermeld, ligt er in het populisme veel nadruk op de charismatische leider. Ondanks dat personalisering een algemene ontwikkeling is, wordt in de literatuur aangenomen dat de centrale rol van de leider bij populistische partijen sterker aanwezig is (Mudde, 2007, p.260). Mudde (2007, p.260) stelt dat er bij partijen sprake is van twee onderdelen van partijleiderschap, namelijk 'external' en 'internal leadership'. Met succesvol extern leiderschap wordt leiderschap bedoeld dat tot electorale winst leidt. Met intern leiderschap wordt bedoeld de manier waarop de leider in staat is de partij intern in goede banen te leiden. Mudde (2007, p.261-262) concludeert dat charismatisch leiderschap met name van belang is ten tijde van de doorbraak van de nieuwe populistische partijen. Om dit succes te behouden is intern leiderschap relevanter.

Daarnaast is de rol van de leider duidelijk te zien aan de partijstructuur die populistische partijen kenmerkt. Populistische partijen worden gezien als partijen met een zeer minimale organisatie. Mudde (2007, p.267) stelt dat dit inhoudt dat er sprake is van simpele structuren, weinig leden en een hiërarchische structuur gedomineerd door de charismatische leider. De charismatische leider zoekt direct contact met zijn aanhang, zonder verdere tussenkomst van een partijorganisatie (Vossen, 2009, p.442; Lucardie & Voerman, 2012, p.18; Houtman & Achterberg, 2010, p.106). Canovan (1999, p.6) noemt gepersonaliseerde politiek een natuurlijk gevolg van het afzetten tegen de gevestigde politiek. Populisten zetten zich af tegen bestaande institutionele structuren en zoeken een andere vorm van communicatie. Populisten ambiëren een persoonlijke band tussen leider en het volk (Canovan, 1999, p.6).

De politieke stijl en de politieke organisatie van populistische partijen zet de (charismatische) leider centraal. Ze stellen de lijsttrekker als persoon centraal, en minder de lijsttrekker als onderdeel van de partij. Personalisering heeft betrekking op de centrale rol van de leider in het politieke proces, dit is een nevenkenmerk van het populisme. Er is daarmee overlap tussen beide begrippen. Dit onderzoek zal zich richten op de vraag of de centrale rol van de leider terug te vinden is in het kiesgedrag van de kiezer. Het onderzoek zal daarmee antwoord zoeken op de vraag of er bij populistisch partijen meer (*centrale*) personalisering aanwezig is.

Daarnaast zijn er in (empirische) onderzoeken signalen te vinden voor een verband tussen personalisering en populisme. Mudde (2004, p.545) suggereert dat er een relatie is tussen beide

verschijnselen. Het succes van populistische actoren in het begin van deze eeuw valt volgens hem niet los zien van de trend richting sterk partijleiderschap en de meer directe manier van communiceren in de politiek. Van Holsteyn en Andeweg (2010) suggereren een electoraal verband tussen personalisering en populisme. Zij deden onderzoek naar de mate waarin kiezers hun partijleider of voorkeurskandidaat trouw blijven wanneer deze deel zou gaan uitmaken van een andere partij. Hieruit blijkt dat Geert Wilders, een populist, een groter deel van zijn kiezers mee zou nemen naar een andere partij dan andere lijsttrekkers². Bovendien blijkt uit het onderzoek dat een hoog percentage van zijn kiezers op hem blijft stemmen, wanneer hij lager op de lijst staat (Van Holsteyn & Andeweg, 2010, p.631). Dit effect is ook zichtbaar bij de leider van de Socialistische Partij (SP), een links populistische partij, Jan Marijnissen. Dit effect kan niet verklaard worden vanuit de populariteit van de leider. Uit het onderzoek blijkt namelijk dat Wilders en Marijnissen niet populairder zijn als leider van de partij dan de leiders van de andere partijen (Van Holsteyn & Andeweg, 2010, p.632).

Van der Brug en Mughan (2007) hebben onderzoek gedaan naar de rol van charismatisch leiderschap op de steun voor rechts-populistische partijen. In hun onderzoek kijken zij naar de verschillen tussen populistische partijen en niet-populistische partijen. Het onderzoek maakt onderscheid tussen de mate waarin charisma aanwezig is bij de leider, dit is een voordeel. Het onderzoek bevat echter slechts enkele partijen, in slechts drie verkiezingen. Er worden slechts drie populistische leiders onderzocht. Uit het onderzoek blijkt dat de leiders van populistische partijen geen sterker leiderschapseffect hebben dan de leiders van de andere politieke partijen. Daarnaast blijkt ook dat de mate waarin een leider charismatisch is, niet uit te maken (Van der Brug & Mughan, 2007, p.43). Deze studie richt zich alleen op de mate waarin de leiders meer aantrekkingskracht hebben ten opzichte van leiders van andere partijen op het electoraat. De studie richt zich niet op de vraag of kiezers van populistische partijen meer georiënteerd zijn op de leider dan op overige kandidaten van dezelfde partij.

De combinatie van de hierboven geschetste factoren leidt tot de hoofdvraag. Allereerst zijn personalisering en populisme ontstaan in dezelfde periode en kennen ze gedeeltelijk dezelfde historische context. Dit leidt tot de vraag in hoeverre hier sprake is van toeval of van een verband tussen beide concepten. Daarnaast blijkt uit de literatuur dat er bij populistische partijen sprake is van partij communicatie en organisatie, die sterk gericht is op de leider. Daarnaast blijkt uit de

² Van alle kiezers die op de lijsttrekker stemde zou acht procent ook op deze persoon gestemd hebben wanneer hij/zij onderdeel uit zou maken van een andere partij. Bij Geert Wilders is dit percentage hoger, namelijk 25 procent.

onderzoeken van Van Holsteyn en Andeweg blijkt dat kiezer populistische partijen vaker leiders trouw blijven dan kiezers van niet-populistische partijen. Dit leidt tot de volgende hoofdvraag:

Is de kiezer van populistische partijen meer georiënteerd op de lijsttrekker dan bij niet-populistische partijen?

Uit het onderzoek van Van der Brug en Mughan blijkt de invloed van charisma gering is. Dit onderzoek richt zich echter slechts op een beperkt aantal verkiezingen en partijen. Daarnaast maakt het onderzoek enkel de aantrekkingskracht van de leider ten opzichte van de leiders van de gevestigde partijen. Het onderzoek kijkt niet naar de mate waarin er binnen de groep kiezers die stemmen op populistische partijen, een sterkere oriëntatie is op de lijsttrekker dan bij niet-populistische partijstemmers. Dit leidt tot de eerste deelvraag, namelijk: is er sprake van een hoger percentage stemmen op de lijsttrekker bij populistische partijen in vergelijking tot de overige niet-populistische partijen? Aan de hand van Nederlandse verkiezingsuitslagen zal worden gekeken in welke mate de kiezer bij populistische partijen meer op de lijsttrekker stemt. Dit kwantitatieve deel van het onderzoek zal antwoord geven op de vraag in welke mate er sprake is van personalisering bij populistische partijen in vergelijking tot niet-populistische partijen. Verkiezingsuitslagen geven de uiteindelijk uitgebrachte stemmen weer. Wanneer er sprake is van een sterkere oriëntatie op de lijsttrekker, moet dit terug te zien zijn in de verkiezingsuitslagen.

Het analyseren van verkiezingsuitslagen is niet voldoende om vast te stellen in welke mate de kiezers georiënteerd zijn op de leider bij populistische partijen. De analyse van de verkiezingsuitslagen schetst geen beeld van de keuze overwegingen van de kiezer. Om te achterhalen of de (charismatische) leider van de populistische partijen een rol speelt in de keuze afweging van de kiezer, zal worden gekeken naar achtergrondstukken in de media. In verkiezingstijd verschijnen er met regelmaat achtergrondartikelen of reeksen van artikelen waarin de keuzes van individuele kiezers worden toegelicht. Door de keuzeoverwegingen van individuele kiezers beter te begrijpen, kan een vollediger antwoord geformuleerd worden op de hoofdvraag. Deelvraag twee is daarom als volgt: maken kiezers bij het beoordelen van populistische partijen vaker gebruik van oordeel over de persoonlijkheid van de lijsttrekker dan bij niet-populistische partijen?

De eerder verschenen literatuur over de onderwerpen personalisering en populisme geven richting aan dit onderzoek. De theorie geeft echter onvoldoende basis voor het opstellen van daadwerkelijke hypothesen. Naar aanleiding van de literatuur is de verwachting dat bij

populistische partijen sprake zal zijn van een hoger percentage stemmen op de lijstrekker dan bij niet-populistische partijen. Kriesi (2011, p.826) stelt dat door personalisering niet alleen de professionele kwaliteiten van de politicus centraal staan, maar ook op niet-politieke persoonskenmerken. De verwachting is dat kiezers bij populistische partijen vaker de leider en zijn/haar persoonskenmerken zal benoemen.

3. Onderzoekstechnische aanpak

3.1 Concept & operationalisatie

Voor een goed kwantitatief onderzoek is het van belang om de gebruikte concepten en onderdelen goed te conceptualiseren en operationaliseren. De conceptualisatie van de begrippen personalisering en populisme zijn hierboven uitvoerig besproken en zal hier niet herhaald worden. Welke partijen als populistisch beschouwd worden, is met de conceptualisering van het begrip populisme nog niet voltooid. Het vaststellen van de populistische partijen zal gebeuren aan de hand van wetenschappelijke literatuur over populisme in Nederland. Bij de verkiezingen van 2017 ontstaat hierbij een probleem. Op het moment van schrijven zijn deze verkiezingen slechts enkele maanden geleden gehouden, waardoor er nog geen wetenschappelijke literatuur over te vinden is. In 2017 deden er enkele nieuwe partijen mee aan de verkiezingen, die nog moeten worden ingedeeld in wel of niet populisme. Voor de indeling van deze partijen zal gebruik worden gemaakt van de kerndefinitie van populisme. Centraal daarin staat of een sterke tegenstelling tussen het (homogene) volk en de (corrupte) elite, die wordt benadrukt door de partij(leider). De indeling wordt gemaakt aan de hand van mediaberichten en contact met enkele experts op het gebied van populisme in Nederland (Koen Vossen en Paul Lucardie). De partijen die ook al deelnamen aan de verkiezingen van 2012 blijven ingedeeld in dezelfde categorie als eerder. Er is namelijk geen reden om aan te nemen dat het karakter van deze partijen is veranderd. Enkel bij de PvdA is sprake geweest van een leiderschapswissel. Asscher, de nieuwe lijsttrekker, was echter in de vorige periode minister voor de PvdA en maakte deel uit van de partijtop. Het is niet aannemelijk dat door het aantreden van Asscher de partij populistisch is geworden.

In dit onderzoek zal een onderscheid gemaakt worden tussen wel en niet populistische partijen, een dichotome variabele. Ten eerste omdat in de bestudeerde literatuur vaak wordt gesproken over wel of niet populisme. Daarbij kan onderscheid gemaakt worden tussen de verschillende vormen van populisme. Deze verschillen worden hier buiten beschouwing gelaten, omdat er in de literatuur geen aanwijzingen zijn dat de rol van de leider bij de verschillende type populisme verschillen. Daarnaast is gekozen voor een dichotome variabele, omdat ondanks de discussie over de exacte conceptualisering van populisme, de verschillende schrijvers (grotendeels) op dezelfde partijen uitkomen. In de literatuur is er consensus over welke partijen in Nederland als populistisch kunnen worden beschouwd.³ Onderzoekers naar populisme in

³ De partijen die populistisch worden genoemd, komen met regelmaat in de literatuur terug, maar niet per se in alle literatuur door de aard van de onderzoeken. Dit heeft met name te maken met de aard van het onderzoek. Niet alle studies doen onderzoek naar dezelfde periode. Daarnaast onderzoeken sommigen alleen de partijen die electorale successen hebben behaald.

Nederland zijn Koen Vossen, Sarah de Lange, Matthijs Rooduijn, Teun Pauwels, Cas Mudde, Paul Lucardie en Gerrit Voerman. Daarnaast heeft Henk te Velde vanuit een meer historisch oogpunt over het populisme geschreven.

De partijen worden in dit onderzoek niet beschouwd als vaststaande instituties. De identiteit van de partijen kan over de jaren heen veranderen. Dit heeft te maken met meerdere aspecten. Taggart (2004, p.276) wijst op het probleem dat ontstaat wanneer de (charismatische) leider aftreedt. Gepersonaliseerd leiderschap werkt zolang de leider aan de macht blijft, maar bij het overdragen van de autoriteit naar een nieuwe leider ontstaan problemen (Taggart, 2004, p.276). Het karakter van de partij kan hierdoor veranderen. Daarnaast blijkt uit een recent voorbeeld dat het programma van een partij ook kan veranderen door politieke ontwikkelingen. De SP werd in de periode van 2000 tot 2006 steeds minder populistisch. De Lange en Rooduijn (2011) leggen de verklaring hiervoor in het feit dat de SP zich anders opstelt om een eventuele regeringsdeelname mogelijk te maken. Overigens speelt ook het terugtreden van partijleider Jan Marijnessen in 2008 hierin een belangrijke rol (Lucardie & Voerman, 2012, p.65). Partijen worden daarom in dit onderzoek niet gezien als vaststaande instituties, maar worden per jaar opnieuw gecategoriseerd.

In tabel 1 staan de partijen gepresenteerd die in dit onderzoek als populistisch worden beschouwd.

Tabel 1: Populistische partijen in de periode 1960 tot 2017⁴

PARTIJ	JAREN
NIEUWE LIBERALE STAATSPARTIJ	1963
NIEUW DEMOCRATISCHE PARTIJ	1963
BOERENPARTIJ	1963 - 1977
NVU	1977
SP	1977 - 2006
CENTRUM PARTIJ (CP'86)	1982 - 1986
CENTRUM DEMOCRATEN	1986 - 1998
LPF	2002 - 2003
LEEFBAAR NEDERLAND	2002 - 2003
TROTS OP NEDERLAND	2010
EÉN NEDERLAND	2006
PVV	2006 - 2017
FORUM VOOR DEMOCRATIE	2017
VNL	2017
GEEN PEIL	2017

⁴ Het grote overzicht van welke onderzoekers welke partijen hebben bestempeld als populistisch staat in bijlage 1. Hier zijn over een enkele partij opmerkingen toegevoegd.

3.2 Methoden deelvraag 1

Voor de beantwoording van deelvraag één wordt gebruik gemaakt van de verkiezingsuitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen in de periode 1960 tot 2017. De keuze voor deze periode is gebaseerd op de literatuur over de historie van het populisme in Nederland. Vanaf deze periode worden er in de literatuur enkele populistische partijen genoemd. In de jaren '60 begon de afbrokkeling van de partijen waardoor er ruimte ontstond voor personalisering en nieuwe partijen, waaronder enkele populistische partijen (Vossen, 2012, p.42). Daarnaast stelt Toonen (1992, p.209) dat de jaren '60 een overgangsfase vormen van meerhoofdig naar eenhoofdig partijleiderschap. De lijsttrekker is de eerste kandidaat op de lijst, maar heeft formeel en staatsrechtelijk geen functie (Toonen, 1992, p.40-41). Het is niet verplicht om in elke kieskring dezelfde lijsttrekker te kandideren. De partijen kregen in deze periode (wat betreft leiderschap) de structuur van het huidige politieke landschap. Meerhoofdig lijsttrekkerschap heeft andere effecten tot gevolg dan de effecten die centraal staan in dit onderzoek. Een voorbeeld hiervan is het kandidaat stellen van een regionaal bekend persoon. Hierdoor ontstaan niet de landelijke effecten die centraal staan in dit onderzoek.

De proces-verbalen van de verkiezingen zijn beschikbaar gesteld door de Kiesraad.⁵ Hierin zijn de gegevens te vinden voor het beantwoorden van de eerste deelvraag, namelijk het totaal aantal stemmen op de partij en het aantal stemmen op de lijsttrekker van de partij per jaar.

De partijen zijn in de dataset per jaar als nieuwe casus benaderd, omdat, zoals eerder vastgesteld, partijen niet beschouwd worden als statische instituties. De onafhankelijk variabele die centraal staat in dit onderzoek, is wel of niet populisme. De afhankelijke variabele is het percentage van de kiezers die stemt op de lijsttrekker. Het aantal stemmen op de lijsttrekker wordt vergeleken met het aantal stemmen op de overige kandidaten van de lijst. Daarnaast zullen er controlevariabelen worden toegevoegd. Door middel van een meervoudige regressieanalyse zal worden gekeken of het veronderstelde causale relatie tussen beide variabelen aanwezig is en of deze significant is.

Bij het vaststellen van het percentage dat op de lijsttrekker stemt, deden zich enkele problemen voor. Ondanks dat de periode afgestemd is op de trend naar eenhoofdig leiderschap, komen er nog enkele gevallen van meervoudig leiderschap voor, met name in de periode van de jaren '60. Deze partijen zijn niet meegenomen in de analyse. Een tweede keuze is gemaakt met betrekking tot kleine partijen die niet in alle kieskringen meedoen. Wanneer een partij in meer

⁵ Deze zijn te vinden op www.kiesraad.nl.

dan twee kieskringen niet deelneemt, is deze eruit gefilterd. In beide gevallen ontstaat een situatie waarbij het niet langer gaat om landelijke effecten. Bij meer dan één lijsttrekker, kan de regionale bekendheid en betrokkenheid van een kandidaat meespelen in de beslissing. Wanneer een partij niet deelneemt aan alle kieskringen, kan een landelijk effect niet worden gemeten. Er kan bij het indienen van kandidaatslijsten in een enkel geval wat misgaan. Daarom wordt aangenomen dat wanneer een partij in één of twee kieskringen niet deelneemt, dit niet betekent dat de partij geen landelijke ambities heeft en landelijke aandacht/bekendheid.

De derde keuze die is gemaakt, is dat partijen met slechts één kandidaat uit de dataset zijn gelaten. Deze partijen geven ruis in de analyse. Het veronderstelde effect kan in geen enkel geval aanwezig zijn, omdat er geen andere kandidaten zijn. In totaal zijn er door deze keuzes 99 partijen verwijderd. In totaal komt het onderzoek uit op 17 geanalyseerde verkiezingen, met een n van 285.

Naast de afhankelijke en onafhankelijke variabelen zijn enkele controle variabelen toegevoegd aan de dataset. Ten eerste de variabele 'jaar', deze variabele moet uitsluiten dat de veranderingen over de tijd heen een groter effect hebben op het percentage van het electoraat dat op de lijsttrekker stemt. Uit het onderzoek van Van Holsteyn en Andeweg (2012, p.169) blijkt, dat er in de naoorlogse periode een stijgend aandeel voorkeurstemmen is. Dit maakt dat verwacht wordt dat de variabele 'jaar' een negatieve coëfficiënt heeft. De controlevariabele 'jaar' bekijkt in hoeverre er sprake is van een negatieve trend over de jaren heen die groter is dan de invloed van de variabele 'populisme'.

Er zijn verder twee variabelen toegevoegd omtrent *incumbency*. Ten eerste een variabele 'regering/oppositie/nieuw'. Uit onderzoek blijkt dat er een verband bestaat tussen het aantal voorkeurstemmen op een persoon en *incumbency* (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.179). Dit betekent dat wanneer een kandidaat kamerlid of bewindspersoon was in de vorige periode, deze meer voorkeurstemmen behaalt. De bewindspersonen van de regering zullen waarschijnlijk eenvoudiger te herkennen zijn vanwege de media-aandacht voor deze personen (Van Holsteyn & Andeweg, 2012, p.179). De verwachting in dit onderzoek is dat het aantal stemmen op de lijsttrekker lager zal liggen bij regerings- en oppositiepartijen dan bij nieuwe partijen. Vanwege de grote aandacht voor de bewindspersonen, wordt verwacht dat bij regeringspartijen een groter percentage voorkeurstemmen wordt uitgebracht dan bij oppositiepartijen.

De tweede variabele met betrekking tot *incumbency* is 'lijsttrekker bewindspersoon in vorige periode'. Deze variabele is dichotoom. Anders dan bij de vorige variabelen, wordt hierbij niet gekeken naar de bekendheid van de partij als geheel en individuele kandidaten, maar naar de

eventuele bekendheid van de lijsttrekker. Niet altijd is de lijsttrekker van een regeringspartij in de voorafgaande periode ook daadwerkelijk actief geweest in de regering. Dit maakt deze variabele tot een andere dan 'regering' en 'oppositie'.

Tot slot is de variabele 'ideologie' toegevoegd. Hiervoor bestaat weinig theoretische onderbouwing, maar aangezien de linkse en rechtse partijen (en hun aanhang) van elkaar verschillen zou dit een verschil kunnen uitmaken. Daarnaast is de keuze methodologisch van aard. Aangezien een groot deel van de populistische partijen in de onderzochte periode rechts-populistisch is, is het noodzakelijk om uit te sluiten dat deze oververtegenwoordiging effect heeft op het percentage stemmen op de lijsttrekker. 'Ideologie' wordt hierin beschreven als een dichotome variabele. Het onderscheid wordt gemaakt tussen links en rechts op de sociaaleconomische schaal. Deze variabele zorgt bij een groot deel van de kleine partijen voor problemen. Over de kleine partijen is relatief weinig bekend, waardoor plaatsing op de links-rechtsschaal moeilijk is. De analyse zal daarom meerdere keren worden uitgevoerd. Eénmaal zonder deze variabele en tweemaal met deze variabele, waarover meer in het hoofdstuk 'resultaten'.

De gegevens van de controlevariabelen 'regering, oppositie of nieuw' en 'bewindspersoon' komen van de site www.parlement.com en van www.rijksoverheid.nl. Beide sites geven een gedetailleerd overzicht van de kabinetten en verkiezingen sinds 1945. Wanneer er sprake was van een categorische variabele, is hier een dummy variabele van gemaakt. De politieke partijen zijn gecategoriseerd in links en rechts op basis van enkele wetenschappelijke stukken, maar voor de meer recentere jaren ook op basis van (kranten)artikelen ('links', z.d.; De Jong & Vroegindewij, 2010; Fuchs & Klingemann., 1990, p.213-214; Kas, 2016; Kockelmans, 2016; Louwerse, 2013; Nieboer & Lucardie, 1992; Otjes, 2012; Otjes, z.d.; Schouten, 2004). Deze artikelen schetsen allemaal een gelijk beeld over de politieke partijen.

3.3 Methoden deelvraag 2

De beantwoording van deelvraag 2 is een kwalitatieve analyse. De beantwoording van de vraag komt tot stand door een grondige analyse van achtergrondartikelen in kranten, waarin de politieke evaluaties en interpretaties van de kiezers centraal staan. Eén of meerdere kiezers moeten in het artikel centraal staan en de overwegingen van de kiezers moeten duidelijk door de journalist zijn weergegeven. Wanneer er in een artikel slechts enkele zinnen gaan over de politieke evaluaties van de kiezer worden deze niet meegenomen in de analyse.

De artikelen die geanalyseerd worden, komen uit de vier grote landelijke kranten (De Telegraaf, Trouw, NRC Handelsblad en de Volkskrant) in de periode voorafgaand aan de verkiezingen van 2017. Deze kranten zijn geselecteerd, omdat er verschillende lezersgroepen worden bereikt met de kranten. Hierdoor kan het zijn dat in de verschillende kranten verschillende type kiezers aan het woord worden gelaten. Het zoeken naar artikelen wordt gedaan in LexisNexis en op de websites van de kranten. Zoektermen die hierbij (onder andere) gebruikt worden zijn: 'kiezer', 'verkiezingen', '2017', 'stem(men)', 'partijkeuze', 'zwevende kiezer'.

In totaal is bij deze analyse gebruik gemaakt van 66 artikelen⁶, waarvan het grootste deel afkomstig is uit de Volkskrant en NRC Handelsblad. Dit komt doordat deze kranten gedurende een lange periode één of meerdere series hadden over de stemming in het land met betrekking tot de verkiezingen. Trouw en De Telegraaf hadden deze series niet of maakten in deze artikelen geen koppeling naar specifieke partijen of politici.

De analyse is een kwalitatieve analyse, waarbij grondig zal worden gekeken naar de argumentatie van de kiezer. In de analyse zal gelet worden op de mate waarin de lijsttrekker wordt genoemd in verhouding tot de partij als geheel, de mate waarin persoonlijke kenmerken worden genoemd ten opzichte van inhoudelijke kenmerken en de mate waarin andere individuele kandidaten worden genoemd. Aan de hand van de grondige analyse zal een beeld geschetst worden van de keuzeoverwegingen van de kiezers. Dit zal versterkt worden door citaten.

⁶ In de bijlagen staat een lijst met alle geanalyseerde artikelen.

4. Resultaten

4.1 Electorale oriëntatie op de lijsttrekker

In Tabel 2 wordt het percentage stemmen op de lijsttrekker voor niet populistische partijen vergeleken met populistische partijen. Bij populistische partijen wordt er verhoudingsgewijs door een groter deel van de kiezers op de lijsttrekker gestemd dan bij niet-populistische partijen. Dit verschil is groot, namelijk 5,8 procentpunt. Zoals eerder in dit onderzoek vermeld wordt de opkomst van Pim Fortuyn gezien als een breekpunt in de Nederlandse politieke geschiedenis. Vanaf dit moment wordt er gesproken over de opkomst van het 'nieuwe populisme' in Nederland. Uit de data blijkt dat in de verkiezingen van 1963 tot 1998 het percentage dat op de lijsttrekker stemt bij populistische en niet-populistische partijen nagenoeg gelijk is. In de periode na 2002 blijkt er daarentegen een groot verschil te zijn tussen wel en niet populistische partijen, namelijk 11,8 procentpunt.

Tabel 2: Percentage stemmen op de lijsttrekker, voor populistische en niet populistische partijen

	<i>Niet-populistische partijen</i>	<i>Populistische partijen</i>
<i>Gehele periode</i>	82,25%	88,03%
<i>1963-1998</i>	85,81%	85,86%
<i>2002-2017</i>	76,67%	88,49%

Deze eenvoudige analyse tussen de populistische en niet-populistische partijen geeft een eerste indicatie dat er bij populistische kiezers een sterkere oriëntatie is op de lijsttrekker, met name in de periode na 2002. Om te analyseren of het hier daadwerkelijk gaat om een verband tussen populisme en personalisering, wordt een meervoudige regressie uitgevoerd. Een meervoudige regressie maakt het mogelijk om te controleren of er naast populisme ook andere variabelen zijn die effect hebben op het resultaat. In deze meervoudige regressie wordt door middel van verschillende modellen gekeken welke variabelen het aangetoonde verschil tussen populisme en niet-populistische partijen kunnen verklaren.

Tabel 3: Regressiemodellen van het percentage stemmen op de lijsttrekker

	Model 1	Model 2	Model 3
<i>(Constante)</i>	7,447*** (0,870)	6,469*** (0,860)	9,949* (4,925)
<i>Populisme</i>	0,067** (0,021)	0,029 (0,020)	0,077* (0,037)
<i>Regering in vorige periode</i>	0,035 (0,026)	-0,016 (0,025)	-0,033 (0,045)
<i>Oppositie in vorige periode</i>	0,123*** (0,015)	0,092*** (0,017)	0,062* (0,029)
<i>Nieuw in deze verkiezingen</i>	Referentiegroep	Referentiegroep	Referentiegroep
<i>Lijsttrekker Bewindspersoon in vorige periode</i>	0,071* (0,030)	0,083** (0,026)	0,054 (0,045)
<i>Ideologie</i>	- (0,014)	0,064*** (0,014)	0,062* (0,029)
<i>Jaar</i>	-0,003*** (0,000)	-0,003*** (0,000)	-0,005 (0,002)
<i>R²</i>	0,343	0,342	0,299
<i>Adj. R</i>	0,331	0,323	0,237
<i>F-waarde</i>	29,095***	17,987***	4,770***
<i>N</i>	284	214	73

Noot: OLS-regressiecoëfficiënten met standaardfouten tussen haakjes.

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Tabel 3 laat de resultaten zien van de regressieanalyse. Model 1 is een model waarin alle observaties zijn meegenomen. De variabele 'ideologie' is uit dit model gelaten om dit mogelijk te maken. In Model 1 blijken alle variabelen statistische invloed te hebben op het percentage kiezers dat op de lijsttrekker stemt. Alleen de dummyvariabele 'regering in de vorige periode' is niet significant. Populisme heeft een positieve relatie tot het percentage stemmen op de lijsttrekker. Wanneer een partij populistisch is, is er sprake van een toename van 6,7 procentpunt. De *incumbency* van de kandidaten blijkt ook van invloed. Wanneer een partij in de voorafgaande periode onderdeel uitmaakte van de regering of oppositie, neemt het percentage stemmen op de lijsttrekker toe. Dit sluit niet aan bij de theorie. De theorie stelt namelijk dat wanneer er sprake is van *incumbency* er meer voorkeurstemmen worden uitgebracht. Uit model één blijkt dat wanneer een partij onderdeel is van de oppositie dit een groter effect heeft op het percentage stemmen op de lijsttrekker dan bij regeringspartijen. Dit is in lijn met de theorie, omdat verwacht wordt dat bij regeringspartijen de bekendheid van de partij als geheel groter is dan de oppositie partijen. Hierdoor is het aannemelijk dat een groter deel van de kiezers op iemand anders dan de leider

stemt. Daarnaast is er een positief verband tussen 'lijsttrekker bewindspersoon in de vorige periode' en het percentage stemmen op de lijsttrekker. Dit sluit aan bij de theorie, namelijk door de bekendheid van de lijsttrekker als bewindspersoon wordt verwacht dat de lijsttrekker een hoger percentage stemmen krijgt. In Model 1 is alleen tussen het jaar en de afhankelijke variabele een negatief verband. Het is een klein verband. Dit is in lijn met de gestelde theorie, namelijk dat het aantal voorkeurstemmen door de jaren heen steeds groter is en daarmee het aantal stemmen op de lijsttrekker steeds kleiner.

In Model 2 wordt de variabele 'ideologie' toegevoegd. Het model bevat minder observaties omdat, zoals eerder beschreven, niet voor alle partijen bekend is welke type ideologie ze zijn in te delen. Met dit model wordt gekeken wat het effect van de variabele 'ideologie' is. De variabele 'populisme' is niet langer een significant en de coëfficiënt is sterk afgenomen. Het verschil tussen populistische en niet-populistische partijen 2,9 procent. De toegevoegde variabele ideologie is wel significant. Wanneer er sprake is van een rechtse partij, neemt ook de hoeveelheid stemmen op de lijsttrekker toe. De afname van het verband tussen populisme en het percentage stemmen op de lijsttrekker valt te verklaren door de oververtegenwoordiging van rechts populistische partijen in het databestand. Slechts één van de populistische partijen was in de onderzochte periode links. Een deel van het in het vorige model gemeten effect tussen populisme en het percentage stemmen op de lijsttrekker, lijkt voort te komen uit het feit dat deze partijen overwegend rechtse partijen zijn⁷. Het effect van de variabele 'regering' verandert van richting. In beide gevallen is het resultaat voor deze variabele niet significant, waardoor niet kan worden vastgesteld wat de juiste richting van het verband is. De overige variabelen blijven grotendeels gelijk in hun effect.

Model 3 analyseert alleen de partijen uit de periode 2002 tot 2017. In Model 3 zijn alle variabelen meegenomen, omdat uit de andere modellen is gebleken dat deze relevant zijn. Door de variabele ideologie is de N opnieuw kleiner.

In de periode 2002 tot 2017 is populisme significant voor de hoeveelheid stemmen op de lijsttrekker. Het effect is ruim 4,8 procentpunt hoger dan in Model 2, het model voor de periode van 1960 tot 2017. Populisme heeft in Model 3 van alle variabelen het grootste effect op het percentage. Dit laat zien dat er een duidelijk verband is tussen de aanwezigheid van populisme en het percentage stemmen op de lijsttrekker. Bij de controlevariabelen zijn er ten opzichte van het

⁷ Er is geen sprake van multicollineariteit tussen beide variabelen. De andere variabelen in de verschillende modellen vertonen ook geen multicollineariteit. De VIF-waarden zijn in de verschillende modellen niet groter dan 2,4 en dat maakt dat de onafhankelijke variabelen in het model elkaar niet beïnvloeden.

tweede model weinig veranderingen. 'Ideologie' en 'Bewindspersoon' hebben nog steeds een aanzienlijk effect op het percentage stemmen op de lijsttrekker. 'Bewindspersoon' is echter niet langer meer significant. Beide coëfficiënten zijn in dit model kleiner dan de coëfficiënt van 'populisme'⁸. Het effect van de variabele jaar is nagenoeg gelijk en opnieuw klein. De relatie tussen de variabele oppositie en het percentage stemmen op de lijsttrekker is nog altijd positief. De effecten van deze vier controle variabelen lijken daarmee constant over de gehele periode. Bij de controlevariabele 'regering' is dit lastiger vast te stellen. In Model 3 kent deze variabele opnieuw een negatief verband met de mate waarop de kiezer op de lijsttrekker stemt. Aangezien deze variabele in alle modellen niet significant is en de richting van het verband wisselt, kan er niet worden gesproken over een duidelijk te interpreteren effect.

Uit de analyse blijkt dat met name in de laatste 15 jaar een groot verschil is ontstaan tussen populistische en niet-populistische partijen. Het effect van populisme op het percentage stemmen is toegenomen. De algemene trend in de jaren 1960 tot 2017 is een daling in het aantal stemmen op de lijsttrekker. Waar bij populistische partijen door de jaren heen het percentage stemmen op de lijsttrekker toegenomen is ten opzichte van niet-populistische partijen, daalt deze bij niet-populistische partijen. Het effect van populisme op het aantal stemmen op de lijsttrekker is groter dan het effect van de tijd. Bij populistische partijen is daarmee sprake van meer personalisering dan bij niet-populistische partijen.

4.2 Oriëntatie van de kiezer bij het maken van de stemkeuze

Uit de analyse van de krantenartikelen kunnen vijf conclusies worden getrokken. Ten eerste blijkt dat er bij alle partijen met name wordt gesproken over inhoudelijke argumenten. Het betreft thema's die in de campagnetijd ook veelvuldig besproken zijn, namelijk inkomensverdeling, zorg, migratie, onderwijs, pensioenen, christelijke onderwerpen.

Ten tweede blijkt dat bij populistische partijen vaker wordt gesproken over de partijleider, dan over de partij als geheel. Dit in tegenstelling tot niet-populistische partijen. Zo blijkt dat bij de PVV vaker wordt gesproken over Wilders dan over de PVV als geheel. Het maakt hierbij niet uit of een potentiële PVV-kiezer aan het woord is of een potentiële kiezer voor één van de overige partijen. Het volgende voorbeeld schetst de situatie waarbij er in het geval van de PVV over de persoon wordt gesproken en bij de overige partijen over de partij als geheel: "Koca, (...), gaat op Denk stemmen. Als Wilders zegt dat de moskeeën dicht moeten of de Koran verboden moet worden, moet Koca nog maar zien of de PvdA of D66 daartegen zullen opstaan." (Blokker & Chorus,

⁸ Doordat alle drie dichotome variabelen zijn, kunnen de coëfficiënten met elkaar vergeleken worden.

2017 17 februari). De overige populistische partijen in 2017⁹ komen weinig naar voren in de geanalyseerde artikelen. Slechts een enkele kiezer spreekt hierover, daarom kunnen hier geen conclusies uit getrokken worden.

Het argument van de kiezer om wel of niet op Wilders te stemmen is net als bij de andere partijen vaak inhoudelijk van aard. In het geval van Wilders wordt echter aanvullend op inhoudelijke argumenten ook vaak een opmerking gemaakt over de persoonskenmerken en communicatiestijl van Wilders. Voorbeelden hiervan zijn: ‘Geert Wilders gebruikt niet altijd de juiste woorden, ik zou het allemaal wat netter formuleren. Maar ik denk dat ook veel positieve mensen het uiteindelijk met Wilders eens zijn.’ (Marijnissen, 2017b). Het argument dat Wilders grof is in zijn taalgebruik, dat de kiezer de standpunten niet zo zou formuleren, maar dat er inhoudelijk wel waarheid in zit, wordt veelvuldig aangedragen. Een andere kiezer zegt het volgende: ‘Wilders heeft zijn kop en uitstraling niet mee, maar met de dingen die hij zegt, ben ik het wel vaak eens.’ (Koppe, 2016a).

Opvallend is dat in vergelijking tot de andere niet-populistische partijen bij GroenLinks met regelmaat de rol en de vaardigheden van lijsttrekker Jesse Klaver benoemd worden. Dit is met name in de context van zijn leeftijd en ervaring. Daarnaast wordt er gesproken over de manier waarop hij campagne voert. Met de grote meet-ups georganiseerd door het hele land trekt hij de aandacht. Zo stelt een potentiële GroenLinks stemmer: ‘Premier zie ik Klaver niet worden – hij moet eerst nog wat meer ervaring opdoen.’ (De Witt Wijnen & Niemantsverdriet, 2017). Of zoals een andere kiezer stelt: ‘En GroenLinks vind ik met Jesse Klaver nu te popiejopie.’ (Dujardin, 2017). Of: ‘Jesse staat steviger voor duurzaamheid en sociale zekerheid. De PvdA doet nu schijnheilig, maar heeft er niets van gebakken’ (‘GroenLinks’, 2017). Uiteraard worden ook bij andere lijsttrekkers de personen en zijn persoonlijke eigenschappen genoemd. De frequentie is echter lager.

Ten derde blijkt dat wanneer er een belangrijke gebeurtenis plaatsvindt gedurende de campagne, zoals de Turkije-rel¹⁰, er vaker wordt gesproken over de betrokken personen. Of hierbij persoonlijke eigenschappen of inhoudelijke eigenschappen worden aangehaald verschilt per situatie. Een voorbeeld hiervan is het volgende citaat: ‘Ik ben in ieder geval blij dat Mark Rutte dit weekeinde zo hard heeft ingegrepen met de Turkse ministers. Dat hij echt een grens heeft

⁹ Een overzicht van de populistische partijen is te vinden in bijlage 1

¹⁰ Enkele dagen voor de verkiezingen van 2017 ontstond een diplomatieke rel tussen Turkije en Nederland. Een Turkse minister, die in Nederland campagne wou voeren voor een Turks referendum, werd ongewenst vreemdeling verklaard en het land uitgezet. Daarna ontstonden rellen onder Turkse Nederlanders (‘Twaalf’, 2017).

getrokken. ' (Van Baars, Sitalsing, De Groot & Oosterom, 2017). Of: 'Wilders en Rutte gaan nek aan nek in de peilingen. Wie weet regelen de ministers van Rutte achter de schermen van alles om zo'n rel op gang te krijgen. Dan kan Rutte daadkracht tonen, en Wilders verslaan. Ik zeg niet dát het zo is, maar het zou me niets verbazen.' (Kalkman & Roosendaal, 2017).

Daarnaast blijkt uit de analyse dat kiezers bij bewindspersonen, en dan met name bij minister-president Rutte, ook veel spreken over de leiderschapskwaliteiten. Bijvoorbeeld: 'Ik vind Rutte namelijk gewoon echt een hele goede leider door al zijn ervaring' (Koppe, 2017h). Ook bij Asscher is dit het geval. Zo maakt een kiezer de volgende vergelijking tussen Groen Links en de PvdA: 'Asscher heeft vier jaar de tijd gehad om de boel naar links om te buigen, maar is te veel meegegaan met de VVD. (...) Daardoor heb ik weinig vertrouwen in Asscher. Tegelijkertijd is hij een ervaren bestuurder. Klaver is dat veel minder.' (Koppe, 2016d).

Slechts in enkele gevallen worden er andere personen genoemd dan de leiders. Vaak gaat dit dan om de partijtop, bijvoorbeeld (oud)-ministers. Als er andere individuele kandidaten worden besproken dan gaat het vaak om iemand die uit dezelfde regio komt, in dezelfde sector werkzaam is geweest of omdat de kandidaat een vrouw is. Een voorbeeld hiervan is: 'ik kleurde gisterochtend in alle vroegte grimmig het cirkeltje voor de naam van Dilan Yesilgöz rood, numero 19 op de lijst van de VVD. Een bekwame politica, deze Amsterdamse. Snel, geestig en seculier, voor mij een belangrijke voorwaarde.' (...) Ik wilde per se stemmen op een van oorsprong Turkse volksvertegenwoordiger, (...)' (Hoogland, 2017). Of deze CDA-stemmer: 'Ik ga op de nummer tien van het CDA stemmen, op Jaco Geurts, die varkenshouder is geweest. Zelf ben ik varkensdierenarts, dus ik ken die wereld en ik vind landbouw erg belangrijk.' (Koppe, 2017h).

De kwalitatieve analyse levert beperkt bewijs voor een relatie tussen personalisering en populisme. Verwacht wordt dat er bij populistische partijen een grotere rol voor de leider is weggelegd in het keuzeproces van de kiezer. Uit de analyse blijkt alleen dat bij populistische partijen vaker de naam van de leider wordt genoemd, de keuze overwegingen worden gedaan aan de hand van inhoudelijke argumenten. GroenLinks vormt in 2017 de uitzondering bij de niet-populistische partijen; de leider Jesse Klaver wordt relatief vaak beoordeelt op persoonskenmerken.

5. Discussie & Conclusie

Dit onderzoek richtte zich op de vraag of er een verband is tussen personalisering en populisme. Personalisering is een proces waarbij er sprake is van een verschuiving van focus op instituties naar de focus op individuen. Personalisering is in de afgelopen twee decennia veelvuldig onderzocht. Verschillende onderzoeken laten verschillende resultaten zien. Personalisering in de media wordt door verschillende onderzoekers gevonden, waaronder Karvonen (2010) en Kleinnijenhuis et al. (2009), maar op andere gebieden zijn er meer twijfels.

Populisme is een ideologie waarbij de tegenstelling tussen het (homogene) volk en de (corrupte) elite wordt neergezet. Het populisme wordt gekenmerkt door de centrale rol van de (charismatische) leider in partij communicatie en organisatie (Canovan, 1999; Mudde, 2007; Vossen, 2009, p.442; Lucardie & Voerman, 2012, p.18; Houtman & Achterberg, 2010, p.106). In deze studie is gekeken of deze oriëntatie op de lijsttrekker ook aanwezig is bij de kiezers. De hoofdvraag van het onderzoek is als volgt: Is de kiezer bij populistische partijen meer georiënteerd op de lijsttrekker dan bij niet-populistische partijen?

De eerste deelvraag van dit onderzoek is: Is er sprake van een hoger percentage stemmen op de lijsttrekker bij populistische partijen in vergelijking tot de overige partijen? Het antwoord hierop is niet eenduidig. Uit de analyse blijkt, dat voor de jaren 1960 tot 2017 geen significant verband is tussen de aanwezigheid van populisme en het percentage stemmen op de lijsttrekker. De veronderstelde relatie lijkt niet aanwezig te zijn. Wanneer de periode wordt opgesplitst in 1960 tot 1998 en 2002 tot 2017, blijkt populisme in de tweede periode een significant en sterk effect te hebben. Waar bij populistische partijen door de jaren heen het percentage stemmen op de lijsttrekker toegenomen is ten opzichte van niet-populistische partijen, daalt deze bij niet-populistische partijen. Bij populistische partijen is daarmee sprake van meer personalisering dan bij niet-populistische partijen.

Uit de kwalitatieve analyse van de krantenartikelen blijkt dat bij de populistische partijen meer gesproken wordt over de lijsttrekker, maar dat de partijkeuze uiteindelijk bepaald wordt door inhoudelijke argumentatie. Het maakt niet uit of een potentiële populistische kiezer aan het woord is of een kiezer van een niet-populistische partij. Daarnaast blijkt dat wanneer er zich tijdens de campagne een bijzondere gebeurtenis voordoet de focus van de kiezer vaker gaat naar de betrokken leiders, in plaats van de partijen. (Oud)-bewindspersonen worden vaker beoordeeld op hun professionele kwaliteiten.

Dit onderzoek vindt gedeeltelijk bewijs voor een verband tussen populisme en personalisering. Uit de kwantitatieve analyse blijkt dat er in de afgelopen 15 jaar een sterkere

mate van personalisering is bij populistische partijen dan bij niet-populistische partijen. Dit verschijnsel is echter niet terug te vinden in de argumenten van de kiezer zoals weergegeven in de media. Hierin is weliswaar meer georiënteerd op de leider, maar de uiteindelijke keuze wordt niet gebaseerd op persoonskenmerken. Dit sluit aan bij de bevindingen van Karvonen (2010) en Van Holsteyn en Andeweg (2008). Zij concluderen dat bij electorale keuzes vooralsnog geen sprake is van personalisering; dat de partij in verkiezingen nog altijd belangrijker is dan de individuele politici.

Dit onderzoek geeft een eerste indicatie van het verband tussen populistische partijen en de mate waarin er op de lijsttrekker wordt gestemd. Vervolgonderzoek kan dit op verschillende punten aanvullen. Ten eerste zou een vergelijkend onderzoek in andere landen een mooie aanvulling vormen op dit onderzoek. Het effect van personalisering is niet in elk land gelijk, zelfs niet in landen met vergelijkbare kiessystemen (Karvonen, 2010, p.102). Het effect van personalisering gekoppeld aan populisme kan daarom ook in de verschillende landen verschillen. Wanneer er geen verschillen tussen de landen zijn, kan er gesproken worden over een duidelijk verband tussen personalisering en populisme.

Ten tweede wordt populisme in dit onderzoek beschouwt als een dichotome variabele. Er wordt geen onderscheid gemaakt in type populisme en de mate waarin de leider charismatisch is. Er is geen theoretische onderbouwing om een verschil te verwachten bij de verschillende type populisme. De mate waarin een populistische leider een centrale (charismatische) rol vervuld binnen de partij kan verschillen. Dit wordt niet meegenomen in dit onderzoek, maar kan wel invloed hebben op het resultaat. Een vervolgstudie zou hierin onderscheid kunnen maken. Van der Brug en Mughan (2007) maken in hun onderzoek dit onderscheid wel, maar hun onderzoek beperkt zich slechts tot een klein aantal partijen. Bovendien onderzoekt dit onderzoek alleen de aantrekkingskracht van de leider ten opzichte van andere leiders en niet ten opzichte van de andere kandidaten op dezelfde lijst. Dit vervolgonderzoek zou daarmee een toevoeging vormen op de bestaande literatuur.

Het kwalitatieve deel van dit onderzoek heeft als beperking dat de rol van de journalist groot is. De journalist tekent de mening van de kiezer op, waarbij hij vrij is om dit in zijn eigen woorden op te schrijven en delen van het verhaal weg te laten. Om deze beperking te overbruggen zou een kwalitatief onderzoek door middel van interviews en focusgroepen een toevoeging zijn. Hiermee voorkom je dat een tussenpersoon de argumentatie aanpast.

Dit onderzoek geeft in beperkte mate bewijs voor een verband tussen personalisering en populisme. Uit vervolgonderzoek moet blijken in hoeverre dit resultaat gelijk blijft wanneer

andere landen worden onderzocht en wanneer er differentiatie wordt aangebracht in de populistische partijen.

Literatuur:

- Balmas, M., Rahat, G., Sheaffer, T. & Shenhav, S. (2013). Two routes to personalized politics: Centralized and decentralized personalization, *Party Politics*, 20(1), 37-51.
- Bos, L. & Brants, K. (2014). Wilders en de golfslag van het populisme. In P. van Praag & K. Brants (red.), *Media, Macht en Politiek: de Verkiezingscampagne van 2012* (pp. 187-205). AMB: Diemen.
- Bos, L. & Brug, W. van der (2010). Public images of leaders of anti-immigration parties: Perceptions of legitimacy and effectiveness, *Party Politics*, 16(6), 777-799.
- Bos, L., Brug, W. van der & Vreese, C. de (2011). How the Media Shape Perceptions of Right-Wing Populist Leaders, *Political Communication*, 28(2), 182-206.
- Brug, W. van der & Mughan, A. (2007). Charisma, Leader Effects and Support for Right-Wing Populist Parties, *Party politics*, 13(1), 29-51.
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy, *Political Studies*, 47(1), 2-16.
- Cats, R. (2017, 15 maart). Boos en gepolariseerd naar de stembus? Nou, Nederland is nog een land van gematigde kiezers [economie en politiek]. Opgevraagd van www.fd.nl.
- Fuchs, D. & Klingemann, H. (1990). The Left-Right Schema. In M. Kent Jennings & J.W. van Deth (red.), *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies* (pp. 203- 235). Berlin: Walter de Gruyter &Co.
- Garzia, D. (2011). The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader-follower relationships. *The Leadership Quarterly*, 22(4), 697-709.
- Holmber, S. & Oscarsson, H. (2011). Party Leader Effect on the Vote. In K. Aarts, A. Blais, H. Schmitt (red.), *Party Leaders and Democratic Elections* (35-51). Oxford: Oxford University Press.
- Holsteyn, J.J.M. van & Andeweg R.B. (2008). Niemand is groter dan de partij. Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek. In G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (pp. 105-134). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP.
- Holsteyn, J.J.M. van & Andeweg, R.B. (2010). Demoted leaders and exiled candidates: Disentangling party and person in the voter's mind, *Electoral Studies*, 29(4), 628-635.
- Holsteyn, J.J.M. van & Andeweg, R.B. (2012). Tweede Orde Personalisering: Voorkeurstemmen in Nederland, *Res Publica*, 54(2), 163-191.
- Houtman, D. & Achterberg, P. (2010). De Haagse kaasstolp en de mensen in de samenleving: populisme en personalisering in de Nederlandse politiek. *Sociologie*, 6(1), 102-111.
- Jong, A. de & Vroegindewij, G. (2010, 18 september). CU links; SGP rechts. Opgevraagd van www.rd.nl.

- Karvonen, L. (2010). *The personalisation of politics: a study of parliamentary democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Kas, A. (2016, 27 februari). Ruimte voor realistisch rechts. Opgevraagd van www.nrc.nl.
- Kleinijenhuis, J., Oegema, D. & Takens, J.H. (2009). Personalisering van de politiek. In G. Voerman (red.) *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (pp 101-127). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Kockelmans, F. (2016, 16 februari). De korte bloei van de PvdA-afsplitsing DS'70. Opgevraagd van www.historiek.net.
- Kriesi, H. (2011). Personalization of the national campaigns. *Party Politics* 18(4), 825-844.
- Lange, S.L. de & Rooduijn, M. (2011). Een populistische tijdgeest in Nederland? Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van politieke partijen. In R. Andeweg & J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie* (pp. 185-220). Leiden: Leiden University Press.
- Links en Rechts (z.d.). Opgevraagd van https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsy/links_en_rechts op 8 mei 2017.
- Louwerse, T. (2013, 10 april). Stemgedrag nieuwe Tweede Kamer: coalitie verenigd, 50PLUS op links. Opgevraagd van www.stukroodvlees.nl.
- Lucardie, A. (2009). Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland. In G. Voerman (red.), *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (pp 176-190). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Lucardie, P. & Voerman, G. (2012). Populisten in de polder. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Lucardie, P. (2010). Tussen establishment en extremisme: Populistische partijen in Nederland en Vlaanderen, *Res Publica*, 52(2), 149-172.
- Mair, P. (2002). Populit Democracy vs Party Democracy. In Y. Mény & Y. Surel (red.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 62-80). New York: Palgrave.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist, *Government and Opposition* 39(4), 541-563.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nieboer, M. & Lucardie, A. (1992). 'Aanschuren tegen het CDA' of aansluiten bij klein links? In G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1991* (pp. 149-167). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP.
- Officiële uitslag Tweede Kamerverkiezing 15 maart 2017 [nieuwsbericht]. (2017, 21 maart). Opgevraagd van www.kiesraad.nl.
- Otjes, S. (2012, 22 oktober). Stelling 7: links/rechts is een culturele tegenstelling [blog]. Opgevraagd van <http://blog.simonotjes.nl/?p=1276> op 8 mei 2017.

- Otjes, S. (z.d.). Is D66 links? Opgevraagd van www.montesquieu-instituut.nl op 8 mei 2017.
- Pauwels, T. (2014). *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and the Netherlands*. Londen: Routledge.
- Rahat, G. & Sheaffer T. (2007). The personalization(s) of politics: Israel, 1949-2003, *Political Communication*, 24(1), 65-80.
- Rooduijn, M. (2016, 6 december). Zijn VNL, FvD en GeenPeil populistisch? Opgevraagd van www.stukroodvlees.nl
- Schouten, C.C. (2004). Het gelijk-achteraf van ds'70? (1): DS'70: nevenstroom in de sociaal democratie? *Socialisme en Democratie*, 61(9), 36-44.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taggart, P. (2002). Populism and the Pathology of Representative Politics. In Y. Mény & Y. Surel (red.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 62-80). New York: Palgrave.
- Taggart, P. (2004). Populism and representative politics in contemporary Europe, *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 269-288.
- Toonen, J.A.M (1992). *Op zoek naar charisma: Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986*. Amsterdam: VU uitgeverij.
- Twaalf aanhoudingen, zeven gewonden tijdens nacht bij Turks consulaat in Rotterdam. (2017, 12 maart). *Volkskant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Velde, H. te (2010). *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland*. Uitgeverij Bert Bakker: Amsterdam.
- Vossen, K. (2005). De andere Jaren zestig: de opkomst van de Boerenpartij (1963-1967). In G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (pp. 105-134). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/DNPP.
- Vossen, K. (2009). Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici, *Res Publica*, 51(4), 437-466.
- Vossen, K. (2012). Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis. *BMGN – Low Countries Historical Review*, 127(2), 28-54.

Bijlage 1: Volledige Tabel Populistische Partijen

Populistische partijen deelnemend in Tweede Kamerverkiezingen in de periode 1960 tot 2017

	Verkiezingen	Door welke auteurs genoemd	Opmerkingen
Nieuwe Liberale Staatspartij	1963	Vossen, 2004	
Nieuw Democratische Partij	1963	Vossen, 2004	
BP	1963-1977	Vossen, 2004; Bos & Brants, 2014; Mudde, 2004	
SP	1977-2006	De Lange & Rooduijn, 2011, p.325; Vossen, 2012, p.28; Lucardie, 2010; Pauwels, 2014	Alle bronnen stellen dat de SP maakt gedurende de jaren een ontwikkeling mee. In de jaren '90 was de SP links populistisch, dit bleef zo in de begin jaren van de 21e eeuw. Dit veranderde echter in de periode tussen 2003 en 2006. De Lange en Rooduijn (2011, p.324 & 328) concluderen dat vanaf de verkiezingen van 2006 de SP niet langer als populistisch beschouwt mag worden. Het anti-establishment karakter van de partij is niet meer aanwezig.
NVU	1977	Mudde, 2007; Pauwels, 2014	
CP (CP '86)	1982-1986	Mudde, 2007; Pauwels, 2014	
CD	1986-1998	De Lange & Rooduijn, 2011, p.325; Lucardie, 2010; Mudde, 2007; Pauwels, 2007	Lucardie (2010, p. 156) merkt op dat het populisme aanwezig is bij CD, maar dat dit wel ondergeschikt is aan het nationalisme.
LPF	2002-2003	Te Velde, 2010, p.260; De Lange & Rooduijn, 2011, p.325; Vossen, 2012, p.28; Lucardie, 2010; Mudde, 2004, p.541; Pauwels, 2014	

Leefbaar Nederland	2002-2003	Vossen, 2012, p.28; Lucardie en Voerman, 2012	
PVV	2006 - 2017	Vossen, 2009, p.451&456; Lucardie, 2009, p.185; Te Velde, 2010, p.260; De Lange & Rooduijn, 2011, p.325; Pauwels, 2014	
Forum voor Democratie	2017	Rooduijn, 2016; Cats 2017; Lucardie, persoonlijke communicatie, 3 mei 2017; Vossen, persoonlijke communicatie, 3 mei 2017	
VNL	2017	Rooduijn, 2016; Cats 2017; Lucardie, persoonlijke communicatie, 3 mei 2017; Vossen, persoonlijke communicatie, 3 mei 2017	
Geen Peil	2017	Rooduijn, 2016; Lucardie, persoonlijke communicatie, 3 mei 2017; Vossen, persoonlijke communicatie, 3 mei 2017	

Bijlage 2: Artikelen krantenanalyse

De Volkskrant

- Bahara, H. & Ezzeroili, N. (2017, 10 maart). 'Ik heb zelfs vertrouwen in het grootste deel van die PVV stemmers'. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Berg, J. van den & Julius, R. (2017, 22 februari). Kiezers zijn populistische correctheid PVV zat. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Groen, J., Khader, S. & Kuiper, R. (2017, 8 maart). Hierom stemmen zij Denk. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Heesakkers, G. & Kraak, H. (2017, 4 maart). Zo stemmen de kinderen van 9/11. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Heijmans, T. (2017, 27 februari). Stemmen op Geert Wilders als 'puur protest'. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Herderscheê, G. & Peters, S. (2017, 9 maart). Vanavond zet Klaver voor een uitverkochte zaal de eindsprint in. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2016a, 26 november). De kiezer weet het ook niet meer: Portretten van 14 twijfelende kiezers. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2016b, 10 december). Hoe zwevende kiezers tegen Wilder-Vonnis en lijsttrekker Asscher aankijken. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2016c, 17 december). Hoe denkt de zwevende kiezer over integratie? *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2016d, 23 december). Wie wordt de leider op links? De zwevende kiezer over immigratie en integratie. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2016e, 26 december). Hoe zwevende kiezers tegen vertrek Sylvana Simons aankijken. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2017a, 24 januari). 'Belangenverstrengeling, een doofpot en onbehoorlijk bestuur': Zwevende kiezers over Ard van der Steur en VVD. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2017b, 7 februari). Informatie is overal, maar wat is betrouwbaar? *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2017c, 8 februari). Dat vinden de zwevende kiezers van de stemwijzer. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2017d, 11 februari). 'Rutte is op dit moment de enige politicus die Wilders aan kan': zwevende kiezers over strategisch stemmen op VVD. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2017e, 18 februari). Zwevende kiezers over economische prognoses: cijfers CPB politieke factor? *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Koppe, I. (2017f, 6 maart). Hoe keek de zwevende kiezer naar het Carré-debat? *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl
- Korteweg, A. (2017g, 13 maart). Rutte en Wilders kunnen elkaar nog amper verrassen in debat met ritueel karakter. *Volkskrant*. Opgevraagd van www.vk.nl

Koppe, I. (2017h, 15 maart). Op wie gaan onze zwevende kiezers stemmen? *Volkscrant*. Opgevraagd van www.vk.nl.

Oostveen, M. (2017, 17 februari). Met welke PVV-stemmer kun je bevriend raken? *Volkscrant*. Opgevraagd van www.vk.nl.

Pol, G. van der (2017, 15 maart). Van PVV-speeltuinen tot VVD-residentie: volg onze tour langs 'extreme' stembureaus. *Volkscrant*. Opgevraagd van www.vk.nl.

Tempelman, O. (2017, 17 februari). Hoogopgeleide PVV-Kiezers komen uit de kast. *Volkscrant*. Opgevraagd van www.vk.nl.

Vries, J. de (2017, 10 maart). De idealen van Asscher en Roemer komen overeen, de aanpak allesbehalve. *Volkscrant*. Opgevraagd van www.vk.nl

NRC Handelsblad

Blokker, B. & Chorus, J. (2016a, 23 september). De wijk waar Mark Rutte opgroeide. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2016b, 21 oktober). Grote rode familie viel uiteen. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2016c, 4 november). De hele samenleving gaat kapot. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2016d, 11 november). Het programma van de revolutie. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2016e, 18 november). Er is iets gaan wankelen in Soest. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2016f, 25 november). 'Wilders heeft toch niks miszegd?'. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2016g, 2 december). Verlangen naar het CDA (van weleer). *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2016h, 9 december). Wilders pikt de veren van Wim Kok. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2016i, 23 december). Ieder voor zich in Lombok. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2017a, 6 januari). Bang voor de invloed van de straat. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2017b, 20 januari). Ja, ze gaan stemmen. Maar op wie? *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2017c, 27 januari). Rutte onderschat armoede van de rijken. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

Blokker, B. & Chorus, J. (2017d, 3 februari). PVV-stemmers willen gered worden. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.

- Blokker, B. & Chorus, J. (2017e, 10 februari). Linkse kiezer zoekt politicus die pal staat. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.
- Blokker, B. & Chorus, J. (2017f, 17 februari). Hekel aan beleid dat anderen voortrekt. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.
- Blokker, B. & Chorus, J. (2017g, 24 februari). Uitgroeispray? Ja! Politiek? Nee, jakes! *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.
- Blokker, B. & Chorus, J. (2017h, 3 maart). Een dorp waar je samen viert en rouwt. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.
- Blokker, B. & Chorus, J. (2017i, 18 maart). Hoe het CDA herrees in Hattem. *NRC Handelsblad*. Opgevraagd van www.nrc.nl.
- Kamerman, S. (2017, 21 februari). De aanhang van DENK: 'Voor het eerst onze stem gehoord'. *NRC Handelsblad* [verkiezingen 2017], p.8-9.
- Ketelaar, T. (2017, 23 februari). Jeugdige Kiezers: Politici lokken jongeren niet naar de stembus door ineens te gaan vloggen. *NRC Handelsblad* [verkiezingen 2017], p.10-11.
- Koning, P. de & Steenbergen, E. van (2017, 20 februari). PVV-Campagne: Praten lukt Wilders niet in Spijkenisse. *NRC Handelsblad* [verkiezingen 2017], p.9.
- Koning, P. de (2017, 24 februari). 'Volendamers houden ervan om een signaal te geven'. *NRC Handelsblad* [In het Nieuws], p.5.
- Mat, J. (2017, 11 maart). Psychologie van het stemmen: D66? 'Voel ik weinig bij'. *NRC Handelsblad* [Verkiezingen 2017], p.13.
- Pelgrim, C. (2017, 22 februari). Nieuwe verkiezingsgroepen: Ook Katholieken stemmen nu SGP. *NRC Handelsblad* [verkiezingen 2017], p.10.
- Wit Wijnen, P. de & Niemantsverdriet, T. (2017, 10 maart). 'Maak ons groot, maak ons groter'. *NRC Handelsblad* [Verkiezingen 2017], p.10.

Trouw

- 'Ik ga met mijn voorkeurstem zorgen dat de ChristenUnie iets minder melkwit wordt' (2017, 11 maart). *Trouw* [Vandaag], p.6-7.
- 'Normaal zou ik uitwijken naar de SP' (2017, 14 februari). *Trouw* [De Verdieping], p.5.
- Baars, L. van, Sitalsing, K., Groot, J. de en Oosterom, R. (2017, 15 maart). Komt een kiezer bij de kapper. *Trouw* [Democratie]. Opgevraagd van www.trouw.nl.
- Dujardin, A. (2017, 12 maart). Bent u een gewoontekiezer of een strategische kiezer? *Trouw* [Democratie]. Opgevraagd van www.trouw.nl.
- Houten, M. van (2017, 14 februari). Uit solidariteit stem ip op 50Plus. *Trouw* [De Verdieping], p.4.
- Kieskamp, W. (2017, 6 februari). Kiezers willen dat de overheid de zorg weer in handen neemt. *Trouw* [Samenleving]. Opgevraagd van www.trouw.nl.

Marijnissen, H. (2017, 11 maart). Misschien is onze cultuur wel dat iedereen welkom is. *Trouw* [De Verdieping], p.6-7.

Marijnissen, H. (2017, 4 februari). Ze zijn het absoluut oneens, maar de hobby bindt. *Trouw* [De Verdieping], p.6-7.

Met de gevestigde orde heb ik het helemaal gehad (2017, 14 februari). *Trouw* [De Verdieping], p.5.

Mureau, C. (2017, 11 maart). Friese protestant Buma doet het ook in Limburg goed. *Trouw* [Vandaag], p.6-7.

Obbink, H. (2017, 14 februari). Ik hoor niet bij de mensen die vinden dat politici maar wat doen. *Trouw* [Vandaag], p.5.

Slingerland, M. (2017, 15 maart). De kiezer is eindelijk geland. *Trouw* [Opinie], p.24.

De Telegraaf

'Ook kiezers uitgesloten' (2017, 17 januari). *De Telegraaf* [watuzegt], p.16.

Kalkman, N. & Kluivers, S. (2017, 11 februari). Jeugd stemt extremer. *De Telegraaf* [Binnenland], p.7.

'Ze beloven gouden bergen (2017, 7 maart). *De Telegraaf* [watuzegt], p.16.

GroenLinks plukt PvdA verder kaal (2017, 10 maart). *De Telegraaf* [Binnenland], p.3.

Kalkman, N. & Roosendaal, M-T. (2017, 14 maart). 'Ik word er nu op aangesproken'. *De Telegraaf* [Binnenland], p.4.

Hoogland, R. (2017, 16 maart). Proteststem. *De Telegraaf* [Binnenland], p.5.